

Ex voto's

Beloftes in beeld gebracht

Hans Geybels¹

Tot diep in de jaren 1960 hingen ze met tientallen – zometert honderden – in doorsnee Vlaamse kerken. Meestal waren ze van was of zilver en ze konden vele vormen aannemen: allerlei boerderijdieren, menselijke ledematen, uitgewerkte figuren van mannen, vrouwen en kinderen, hartjes en dies meer. Niet zelden hingen ze in de buurt van een beeld waaraan mirakels werden toegeschreven. En toen moesten ze verdwijnen. Ze pasten niet langer in de geloofsbeleving die voorgeschreven werd door het Tweede Vaticaans Concilie. Samen met de heiligenbeelden en vele andere uitingen van traditionele volksreligiositeit werden ze naar de zolders van kerken verwezen of naar antiquairs. Het gaat over ex voto's.

De ex voto is (doorgaans) een klein voorwerp met een lange en rijke geschiedenis. Het verdient alle aandacht omdat het veel vertelt over de geloofsbeleving van onze voorouders, maar ook omdat het object onder tal van nieuwe vormen voortleeft. Vandaar deze bijdrage die vooreerst inzoomt op de definitie van ex voto's en vervolgens de lange en verrassende geschiedenis ervan schetst. Daarna stel ik op basis van de materie en de verschijningsvorm van ex voto's een classificering voor om ten slotte stil te staan bij de bewaring ervan.

Definitie

Het woord ex voto slaat op een offerande die aan een godheid wordt beloofd (Lat. *votum*) met de bedoeling om een bepaalde gunst/genade af te smeken of om dank te zeggen voor een bekomen gunst/genade. Godsdiensthistorisch is de gebedspraktijk dikwijls verbonden aan een belofte of aan een verdrag met de godheid. De Latijnse uitdrukking ex voto betekent letterlijk 'uit belofte'. Soms noteert men ook de uitdrukking *ex voto suscepto*, 'ten gevolge van een gemaakte belofte'.

Ex voto's kunnen vervaardigd zijn uit diverse materialen (terracotta, ijzer, hout, brons, zilver, was, enzovoort) en kunnen vele verschillende vormen aannemen: dieren, mensen, ledematen, gebruiksvoorwerpen en dies meer. Het kunnen zelfs schilderijen of bootmodellen zijn, maar ook vele andere dingen (zie infra). In het christendom en meer bepaald in Vlaanderen gaat het meestal om ijzeren, wassen of zilveren uitbeeldingen van dieren, personen of ledematen en om schilderijtjes, foto's en geschreven mededelingen. De materialen en uitbeeldingen kunnen verschillen van regio tot regio. Meer dan in het binnenland domineren aan de kust miniatuurmodellen van de boot die bescherming behoeft.

1 Ik wens dhr. Herman Clerinx te bedanken voor zijn kritische lezing van deze bijdrage en voor zijn waardevolle opmerkingen.

In sommige (voormalige) bedevaartsoorden treft men enkel ijzeren ex voto's aan.² Of haast uitsluitend schilderijen.

Godsdienstsociologisch beweegt de ex voto zich in de wereld van het contract of de uitwisseling. Het hoort haast tot het wezen van de mens om uit te wisselen om allerhande redenen. Indien een wens is ingewilligd doet de schenker een gift aan de godheid uit dank voor de bekomen gunst, dit is de tegengift van de godheid. Indien een bepaalde gunst gevraagd wordt, dwingt de schenker als het ware de tegengift van de godheid af (*do ut des*).

Het is dikwijls onmogelijk uit te maken of een bepaalde ex voto geschonken werd om de godheid te bedanken of om de godheid te verleiden om op de vraag in te gaan. Behoudens uitzonderingen staat de intentie niet genoteerd op het object en is het bijgevolg quasi onmogelijk om de beweegreden te achterhalen.

Historiek

De eerste aanwijsbare ex voto's duiken op in het neolithicum en in de beschavingen van de Mesopotamiërs en de Egyptenaren. De eerste votiefdepots verschijnen omstreeks het eerste millennium voor Christus in Cyprus. Het lijkt erop dat vanuit die regio het gebruik zich sterk verspreidt over de Griekse, de Etruskische en de Romeinse wereld. In die laatste drie beschavingen komt de votiefpraktijk overvloedig voor in een thaumaturgische context, hoofdzakelijk in heiligdommen voor Apollo en Asclepios.

Het blijft wel oppassen met de gegevens uit het neolithicum. Tijdens de bronstijd worden in water massaal veel bronzen bijlen geofferd (gedeponeerd). Bijna elk archeologisch museum bezit een collectie. Meestal liggen die er in veelvoud van negen. Misschien zijn dat ook ex voto's? Misschien zijn de wagengraven of zelfs de veenlijken ex voto's? Het neolithicum heeft geen geschriften nagelaten die deze interpretatie kunnen bevestigen en dus is grote voorzichtigheid geboden inzake de interpretatie van die vondsten. Aan die voorzichtigheid ontbreekt het nogal eens in doorsnee studies over die periode.

In onze gewesten is de ex votopraktijk niet gekend bij de Keltische en de Germaanse bevolking, waaronder de Galliërs

In onze gewesten is de ex votopraktijk niet gekend bij de Keltische en de Germaanse bevolking, waaronder de Galliërs. Vanaf het ogenblik dat die in aanraking komen met de Romeinen en Gallo-Romeinen worden, duikt de praxis ook bij hen op, hoofdzakelijk in de context van waterculten en godheden waaraan een genezende kracht wordt toegeschreven.

De (anatomische) objecten stellen meestal de wens voor en zijn vaak onmiddellijk identificeerbaar als ex voto's door de inscriptie V.S.L.M. (*Votum Solvit Libens Merito*: Hij vervulde zijn wens graag en met reden). Dergelijke vondsten situeren zich in Jeuk, Sint-Huibrechts-Hern (een plaatje voor de godin Vihansa), Velzeke (terracottabeeldjes van een paard, een vrouw,

2 Bijvoorbeeld: 'IJzeren ex voto's uit de oude kerk van Huizingen,' in *Archeologie* 2017. *Recent archeologisch onderzoek in Vlaams-Brabant* (Provincie Vlaams-Brabant, dienst erfgoed 2017) 37.

en andere), Tienen (een votiefplaatje met het opschrift 'Aan de onoverwinnelijke god Mithras, Tullio [zoon of slaaf van] Spurius heeft zijn belofte graag en met reden ingelost'), Hofstade-Aalst, Harelbeke, Grote Brogel (votiefhamertje voor de god Silvanus), Kruishoutem, enzovoort. Het Gallo-Romeins Museum van Tongeren bevat honderden ex voto's.³

In Gallo-Romeins België kunnen ex voto's talrijke vormen aannemen. De Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie heeft in Wijnegem een ruraal heiligdom uit de Romeinse Tijd (2de-3de eeuw na Christus) opgegraven, waar talloze vondsten aan de oppervlakte zijn gekomen die geïnterpreteerd worden als ex voto's: munten, bronzen armbanden, mantelspelden, enzovoort. Onderzoek toont aan dat twee derde van de opschriften op de epigrafische voorwerpen op een votiefpraktijk wijst. Het feit dat die objecten afkomstig zijn van militairen, Romeinse burgers en autochtonen en dat ze zowel voor Romeinse als inheemse godheden bestemd zijn, geeft het grote belang van het *votum* in de rituele praxis in Gallo-Romeins België aan. Ze wijzen op een contractuele verbintenis tussen schenker en godheid. Eenmaal de wens ingewilligd, schenkt de votant de overeengekomen goederen of voorwerpen aan de godheid. Het beëindigen van het contract wordt ten slotte 'vereeuwigd' in een inscriptie in steen, brons, zilver, keramiek en wellicht ook in meer vergangelijke materialen.⁴ Gregorius van Tours maakt in de eerste helft van de zesde eeuw melding van het gebruik van ex voto's in een heidens schrijn in de buurt van Keulen.⁵

Ook in het christendom staat in de gebedspraktijk het vragen centraal. Naast aanbidding en lofprijzing bekleedt het smeekgebed een centrale plaats in de cultus. Christenen beroepen zich daarvoor op het voorbeeld van Christus die volgens de evangeliën ook allerlei dingen van God afsmeekt. Die praktijk is ver verbreid in de christelijke oudheid, ook al zijn er theologen die zich vragen stellen bij het smeekgebed. Hun kritiek vindt na het Tweede Vaticaans Concilie opnieuw gehoor, waardoor het smeekgebed vanaf dat ogenblik opnieuw een negatieve bijklank krijgt in theologische kringen: gelovigen bidden het best *umsonst*.

Het klinkt logisch om de oudste christelijke ex voto's in Rome te zoeken, niet omdat de vroegste getuigenissen van het christendom in de Urbs te vinden zijn, maar omdat Rome dikwijls beter onderzocht is dan andere plaatsen. Toch ligt het niet zo eenvoudig. Een ex voto zou een symbool of een tekst moeten hebben die een eenduidig christelijke identiteit aantoont, wat zeker voor de pre-Constantijnse periode niet altijd duidelijk is. Denk bijvoorbeeld aan de ambigue iconografie van de vroegste christelijke sarcofagen. Figuren als herders of bepaalde dieren kunnen christenen christelijk interpreteren, maar Romeinen bucolisch. Eigenlijk wordt best een expliciet christelijk symbool (zoals het Christusmonogram P) in de buurt gevonden om de andere symbolen ook expliciet christelijk te kunnen duiden. Bovendien is het moeilijk om losstaande opschriften precies te dateren. De tekst van een ex voto (christelijk of niet) verandert weinig in de loop van de tijd. Het beste zou zijn om ex voto's te hebben die in een perfect bewaarde archeologische context zijn gevonden, en dat is in de meeste gevallen *wishful thinking*.⁶

De oudste en best bewaarde ex voto's komen uit Rome. Ze nemen tal van vormen aan, al dan niet precieus uitgewerkt: lampen, kandelaars, kronen, kruisen, vazen, schaaltes, eenvoudige plaatjes, enzovoort telkens met een verwijzing naar een gedane belofte (*votum solvit*). Meestal worden ze in de buurt van het altaar opgehangen, aan de pergula (de scheidingscollonade

3 Ik dank archeoloog Guido Cuyt erelid van de Vlaamse Archeologische Raad, voor deze waardevolle informatie. Geen enkele ex voto blijkt van uitzonderlijke waarde te zijn, want er duikt geen enkele op in G. Creemers (red.), *100 topstukken, 100 verhalen* (Tongeren 2015).

4 Zie T. Derks, *Gods, Temples and Ritual Practices. The Transformation of Religious Ideas and Values in Roman Gaul* (Amsterdam 1998).

5 Gregorius van Tours, *Liber Vitae Patrum* 6,2.

6 Met dank aan de mondelinge mededeling van dr. Jan Gadeyne, Faculty of Archaeology/Art History/Classical History, Temple University Rome.

tussen koor en schip in oudchristelijke kerken). Niet zelden gaat het om voorwerpen die dienen om het heiligdom op te smukken. Paus Pelagius II (579–590) schenkt aan het altaar van Sint-Pieter een luster (of een ander object want het is niet meteen duidelijk) in edelmetaal. De inscriptie verduidelijkt dat het gaat om een *ex voto*, gedaan door de paus 'samen met het gelovige volk' voor het geluk van keizer Mauritius en zijn zoon en voor een voorspoedige tijd te midden van oorlogstroebelen.⁷

De praktijk om heiligen allerlei zaken te beloven vermengt zich in de hoge en late middeleeuwen met seculiere rechtspraktijken. In het Latijn duiken begrippen als *se mancipare*, *se tradere*, *se devovere*, *se obligare*, *se offerre* en *se commendare*. Mensen beloven een kaars, een bedevaart of iets zelfs zichzelf indien hun wens wordt ingewilligd.

Beroemd is het geval van Luther die belooft om monnik te worden op het ogenblik dat hij bijna getroffen wordt door een blikseminslag

Beroemd is het geval van Luther die belooft om monnik te worden op het ogenblik dat hij bijna getroffen wordt door een blikseminslag. Volgens talrijk bewaarde mirakelboeken beloven mensen meestal een object of een bedevaart indien hun wensen ingewilligd worden. Die objecten zijn dikwijls een hoeveelheid was, brood, wijn, eieren, kleren, gereedschap, vee, geld, enzovoort. In diezelfde mirakelboeken lezen we tevens over heiligen die gelovigen streng straffen indien ze hun belofte niet nakomen.⁸

Bijzonder zijn de votiefgaven waarbij er een link is met de belofte. Niet zelden beelden ze de belofte uit: een gelovige schenkt bijvoorbeeld een zilveren handje nadat hij of zij genezen is van een handziekte. Dat zijn de *ex voto*'s die centraal staan in deze bijdrage, ook al worden ze niet altijd door de kerk geapprecieerd. Een synode uit 561 (of 605) door bisschop Unacharius gehouden in Auxerre verbiedt het offeren van 'gebeeldhouwde voetjes en mensenfiguren' in kerken. De gelovigen zouden dat geld beter besteden aan de armen.⁹ De veroordeling blijft lokaal en heeft nooit bijval gegenereerd bij de grote massa.

De gelijkenis die er bestaat tussen de belofte en de gave houdt verband met het aloude principe *similia similibus curantur*. Om te genezen van brandwonden doen gelovigen een beroep op de heilige Laurentius omdat hijzelf de marteldood is gestorven op een rooster. Om te genezen van tandpijn bidden ze voor Sint-Apollonia omdat al haar tanden eruit werden geslagen en zij voorgesteld wordt met een tand in een tang. Voor varkensziekten kunnen ze terecht bij Sint-Antonijs Abt omdat hij wordt afgebeeld met een varkentje. Dat gelijkenisprincipe speelt ook een rol in het votiefgebeuren. De gelovige schenkt iets dat verband houdt met de vervulde wens.

7 H. Leclercq, 'Ex-voto,' in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* (Parijs 1922), dl. 5 (1037–1049) 1045.

8 Zie Walter Giraldo, *Mirakels in Vlaanderen* (Brugge 1995).

9 Synodus Dioecesis Autisiodorensis tussen (511 en 695), in C. Munier, ed., *Concilia Galliae, A. 314-A. 506*, Corpus Christianorum, Series Latina, 148A (Turnhout 1963), 265.

Het einde van een eeuwenlange praktijk

In de tweede helft van de twintigste eeuw raakt het gebruik van ex voto's stilaan in onbruik. Daarvoor zijn diverse verklaringen, maar er zijn er twee overheersende. In de eerste plaats verandert Vlaanderen – inclusief de religieuze beleving – sterk na de Tweede Wereldoorlog. Traditionele bedevaarten en processies verdwijnen zienderogen. Het lijkt erop dat de oorlogsperiode een cesuur veroorzaakt heeft, waardoor vele tradities en gebruiken een stille dood sterven. Een tweede belangrijke factor is het Tweede Vaticaans Concilie, waarbij in kerkelijke kringen bewust afstand is gedaan van volkse religiositeit en waar de nadruk is komen te liggen op catechese en vorming, met andere woorden op een meer 'elitaire' of spirituele geloofsbeleving. De priesters die de geest van dat concilie moesten uitdragen hebben bewust en onbewust komaf gemaakt met vele gebruiken. Maar er zijn ook andere redenen die soms van lokale aard zijn: brandgevaar (de ex voto's worden door vandalen in brand gestoken), wederopbouw of restauratie van een kapel of kerk en de praktijk wordt niet hervat in het nieuwe gebouw, vershraling van het aanbod van ex voto's door het verdwijnen van meer en meer kaarsengieters, enzovoort.¹⁰

10 Voor de redenen van lokale aard heb ik een beroep gedaan op Blommaert, 'Over mensen, wensen, was en zilver,' 257.

Typologie en classificering

Er zijn diverse mogelijkheden om ex voto's te catalogeren, bijvoorbeeld naar tijdperiode, vorm of materiaalkeuze. De eenvoudigste manier is wellicht om te kijken naar de uiterlijke verschijningsvorm en het materiaal waaruit de ex voto is vervaardigd. Dat zijn immers de meest in het oog springende kenmerken van een ex voto. Op die manier kom ik tot een zevental hoofdcategorieën:

1. Wassen ex voto's
2. Zilveren ex voto's
3. IJzeren ex voto's
4. Votiefschilderijen
5. Votieve scheepsmodellen
6. Marmeren votiefplaatjes
7. Votiefjuwelen

Er zijn meerdere categorieën mogelijk. Sinds de jaren 1990 duikt in Vlaanderen het gebruik op om foto's van votanten zo dicht mogelijk bij het genadebeeld te leggen. Of er worden briefjes met een wens of een belofte onder of in de buurt van het genadebeeld gelegd. Op vele plaatsen kunnen mensen hun wensen in boeken opschrijven (*vota scripta*). En wat met de talloze baby- en kinderspullen (kleertjes, fopspenen, speelgoed ...) die aan het genadebeeld worden geschonken? Of er worden draadjes en wonddoekjes aan het traliewerk van een kapel vastgebonden. De laatste twee gebruiken hebben sinds diezelfde jaren 1990 weliswaar aan populariteit ingeboet. Rijken schonken vroeger ook liturgisch vaatwerk uit zilver, zoals kelken en monstransen. Tel daar ook de prothesen en andere medische hulpstukken bij die na verhoord gebed in een bedevaartsoord werden en worden achtergelaten. Veel van die voorwerpen vallen onder de definitie van een ex voto. Ik heb in het lijstje ook geen rekening gehouden met houten ex voto's omdat die haast niet voorkomen in Vlaanderen. Ten slotte zijn er nog talrijke votiefkapellen: de vele kapelletjes in Vlaanderen die gebouwd zijn naar aanleiding van de een of andere belofte: een genezing, een behouden terugkeer uit de oorlog en dies meer. Ik beperk me hier tot de traditionele categorieën van ex voto's zoals die meestal aanwezig zijn in Vlaamse kerken.

Figuren uit rode was. De schenkers schenken portretten van zichzelf aan de heilige. Dit soort ex voto's werden op maat gemaakt en waren enkel toegankelijk voor de rijke burgerij en de adel. Dit is een afgietsel van een zeventiende-eeuwse mal uit Beieren. (Privécollectie. Foto ©Patrick Palmans)

1. Wassen ex voto's

Bijenwas is lange tijd een natuurproduct dat voor allerlei doeleinden gebruikt wordt. Vanaf de vroege middeleeuwen wordt in kerken was geofferd, hetzij pure was, hetzij onder de vorm van kaarsen. Rijke mensen veroorloven zich kaarsen uit pure bijenwas, de armeren stellen het met kaarsen uit vet (talg). In de middeleeuwen ontstaat ook het gebruik om het eigen gewicht van de votant in was te offeren. Een dure aangelegenheid. De rijksten kunnen zelfs een levensgroot gepolychromeerd wassen beeld van zichzelf schenken. Couranter is het om kleinere beeldjes te schenken (van personen of dieren), of alleen lichaamsdelen met betrekking tot de ziekte. Het is vooral onder die laatste vorm dat het gebruik op zeldzame plekken in Vlaanderen doorgaat tot vandaag.

Op sommige plaatsen worden de beeldjes met de hand geboetseerd, maar vanaf de achttiende eeuw worden ze doorgaans in mallen of gietvormen van hout, aardewerk of metaal gegoten, wat een grotere productie op kortere termijn toelaat. Indien het gaat om houten mallen, vertonen de afgegoten ex voto's nerfsporen. Vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw zijn gipsen mallen gebruikelijker. De meeste producenten zijn ofwel kloosters, ofwel particuliere kaarsengieten.¹¹ Ze behoren haast alle tot het verleden. Op de plaatsen in Vlaanderen waar men nog werkt met wassen ex voto's betreft het meestal oude exemplaren (eerste helft twintigste eeuw).

De praktijk van het gieten van wassen ex voto's is in Vlaanderen zo goed als verdwenen

De praktijk van het gieten van wassen ex voto's is in Vlaanderen zo goed als verdwenen. De laatste kaarsenfabriek die ze op grote schaal heeft vervaardigd, Kaarsen Bouckaert uit Vichte, is er omstreeks 2010 mee gestopt.¹² Ze hebben hun mallen vernietigd omdat ze niet langer bruikbaar waren. In de Allerheiligenkapel van Diest heeft de dame die verantwoordelijk is voor de diensten tijdens het Allerheiligenoctaf – waarin ex voto's geofferd worden – mallen laten vervaardigen en zij giet nu zelf ex voto's.

11 Zie M. Adriaan, 'Wassen ex-voto's in Vlaanderen: Waar kon men een wasofferande aanbieden? Door wie en hoe werden de beeldjes vervaardigd?', *Oost-Vlaamse Zanten* 72 (1997) 63–67. Een van de laatste producenten in Vlaanderen is kaarsgieterij Boucqaert uit leper. Zie daarvoor Evelien Blommaert, 'Over mensen, wassen, was en zilver', *Van Mensen en dingen. Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen* 1 (2003) 249–667, p. 266.

12 Over die firma: Evelien Blommaert, 'Over mensen, wassen, was en zilver', *Van mensen en dingen. Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen* 1 (2003) 249–267, p. 266. Op kleine schaal worden ze momenteel nog aangemaakt door de firma Baltalex uit Knokke-Heist met mallen die ze verworven hebben van zusters uit Dadizele. Deze firma staat bekend als een machinefabriek en maakt geen enkele publiciteit rond haar activiteiten als producent van ex voto's. Zij leveren onder meer aan het bedevaartsoord van Dadizele. Volgens de pastoor van Dadizele worden de ex voto's geofferd bij een *Christus in het graf* in de crypte. Daar het bijna uitsluitend Fransen zijn die dat doen, spreekt de lokale bevolking over de ex voto's in termen van 'de Franse mode'.

Reclame voor een fabrikant van onder meer ex voto's in het Bisdomeboek van Brugge uit 1948. (Privécollectie. Foto ©Patrick Palmans)

Het offeren van ex voto's onder de vorm van een kaars is op dit ogenblik het meest voorkomende offerritueel in Vlaamse kerken en kapellen. Een bijkomende reden is dat 'was' vanaf 1823 heel goedkoop is geworden vanaf de uitvinding van geur- en kleurloze stearine, een kunstwas die ontstaat door het uitpersen van verzepte dierlijke vetten. In 1830 voegt zich daarbij paraffine, waaruit ook ex voto's vervaardigd worden. Waxinelichtjes ('theelichtjes') die heel populair zijn als offerkaarsje, zijn ook gemaakt van paraffine. Bij het schenken van een kaars denken we aan eenvoudige witte kaarsen of noveenkaarsen, maar tot in de jaren 1970 konden individuen of verenigingen ook grote, versierde kaarsen schenken.

2. Zilveren ex voto's

Uit de vijfde eeuw dateert een getuigenis van bisschop Theodoretus van Cyrillus die beschrijft hoe vele christenen graven van martelaars bezoeken en daar houten en zilveren ex voto's offeren in de vorm van ogen, voeten en handen. Net zoals dat het geval is met was, kunnen zilveren ex voto's in de middeleeuwen de vorm aannemen van personen, ledematen of dieren. Ze worden opgehangen in de buurt van het genadebeeld. Soms worden er bepaalde structuren (bijvoorbeeld in de vorm van een piramide) in de buurt van het genadebeeld geplaatst waaraan de schenkers de plaatjes kunnen bevestigen. Als de structuur vol hangt, is het mogelijk om de ex voto's in kaders achter glas te beschermen en die kaders in de buurt van het genadebeeld aan te brengen. In vele gevallen worden ze als gedemoteerd ervaren en belanden ze op zolder.

Zilveren ex voto's worden eventueel met de hand, maar meestal met behulp van matrijzen uit een zilveren plaat gedreven of geciseleerd. De meest artistieke exemplaren bevatten zilvermerken. Later worden ze met ijzeren of koperen matrijzen gegoten, wat ze veel goedkoper maakt. Het is lange tijd het werk van lokale zilversmeden, medailleurs en graveurs. De plaatjes zijn soms flinterdun omdat zilver niet goedkoop is. De productie houdt zo goed als op in de eerste helft van de twintigste eeuw (althans in West-Europa).

3. Ijzeren ex voto's

Smeedijzeren ex voto's zijn in Beieren en Oostenrijk populairder dan in Vlaanderen. De oudst bewaarde exemplaren gaan terug tot de elfde eeuw. In Vlaanderen wordt het offeren van ijzeren ex voto's meestal beperkt tot enkele specifieke heiligdommen, vooral voor de heilige Leonardus. De reden is onbekend. Meestal gaat het om miniatuurafbeeldingen van mensen, dieren en ledematen.

Een bijzondere vorm van ijzeren ex voto's zijn de naalden, spelden en spijkers die men op sommige plaatsen in bomen (zogenaamde spijkerbomen) klopt of bij beelden offert. Gevangenen offerden in het verleden hun ijzeren kettingen.

4. Votiefschilderijen

Een eerste groep votiefschilderijen (op paneel of op doek) beeldt uit waarvoor de votant dank zegt. Meestal is de persoon genezen van een ongeluk of van een ziekte. Het voorval wordt centraal afgebeeld, terwijl in een of andere hoek van het tafereel het genadebeeld wordt geschilderd. Een enkele keer bevat het tafereel ook een uitgeschreven verslag van het voorval. Deze categorie van votiefschilderijen komt in Vlaanderen niet zo vaak voor. Ze kan echt als ex voto's omschreven worden omdat ze uit dank voor een bekomen gunst of een gedane belofte geschonken worden. Een mooi voorbeeld van

Metalen ex voto in de vorm van been. De herkomst is onbekend, maar de materie waaruit het object vervaardigd is, wijst in de richting van een Leonardushelligdom. (Privécollectie. Foto ©Patrick Palmans)

Beter begoede mensen konden juwelen als ex voto's aan een genadebeeld schenken. De juwelen werden aan het beeld gehangen of op de mantel van het beeld gespeld. (Privécollectie. Foto ©Patrick Palmans)

zo een votiefschilderij met tekst hangt in de kapel van Onze-Lieve-Vrouw van Zeven Weeën in het Limburgse Vreeren. Pittoresk is de verzameling ex votoschilderijen in het Sint-Eucheruskapelletje van Brustem.

Populair is een tweede groep van votiefschilderijen. Het betreft portretten, meestal van kinderen. Ze worden vaak afgebeeld met een brandend hart in hun handen, een teken van hun liefde voor de heilige. Ze worden dichtbij het genadebeeld opgehangen opdat de heilige zorg zou dragen voor de afgebeelde persoon. Het gebruik is momenteel vervangen door het schenken van foto's. De meest indrukwekkende verzameling van deze categorie van votiefschilderijen bevindt zich in de Gentse Schreiboornkapel.¹³

5. Votieve scheepsmodellen

Votieve scheepsmodellen zijn geen uitvinding van christenen. Er is een bronzen scheepsmodel van 27 centimeter lang gevonden op de heuvel van Fourvières (Lyon). Hoger is al geweest op het enorme aantal houten ex

¹³ De collectie van de Schreiboornkapel is gecatalogeerd in M. Daem, *Votiefschilderijen en mirakelboek van Kapelletje Schreiboorn te Gent* (Gent 1975).

voto's die ontdekt zijn aan de bron van de Seine. Op een tweetal kilometer daarvandaan, in Blessey, ontdekt men in 1763 een bronzen boot van 66 centimeter lang, wellicht afkomstig uit een tempel toegewijd aan de godin Sequana.¹⁴ Christenen doen gelijkaardige dingen, waardoor de oudste voorbeelden ook in dit geval uit de oudheid dateren, bijvoorbeeld het mooie olielampje in de vorm van een boot met twee inzittenden dat op de Celio in de buurt van de Sint-Stefanuskerk is ontdekt.¹⁵ Het bijzondere is dat het bootje aan een ketting is opgehangen.

Tot op vandaag hangen in vele heiligdommen votiefbootjes aan kettingen op in de buurt van een genadebeeld

Tot op vandaag hangen in vele heiligdommen votiefbootjes aan kettingen op in de buurt van een genadebeeld.

Het hoeft geen betoog dat dit gebruik enkel in zwang is bij vissers en schippers en hoofdzakelijk in kustgebieden. Ze worden geofferd uit dank voor het overleven van een storm of een gevaarlijke vaart. Ze kunnen natuurlijk ook geschonken worden om een behouden vaart of bescherming van de bemanning af te smeken. In Vlaanderen zijn de bootjes doorgaans van hout en beschilderd. Ze dragen het bootnummer.

Replica van een ex-votootje uit Bredene. (Privécollectie. Foto ©Patrick Palmans)

6. Marmeren votiefplaatjes

In 1632 ontdekt men in de tuin van de basiliek van de heiligen Martinus en Sylvester in Rome een vijfde-eeuws zilveren plaatje met daarop het Christusmonogram, gevolgd door de inscriptie *Sancto Silvestrio ancilla sua votum solvit*. Het is een eeuw ouder dan een bronzen plaatje, ook in Rome teruggevonden en dat een zekere bisschop Heraclides geschonken

14 Leclercq, 'Ex-voto,' 1038. Zie ook: S. Deyts, *Un peuple de pèlerins. Offrandes de pierre et de bronze des sources de la seine*, *Revue archéologique de l'Est en du Centre-Est. Treizième supplément* (Dijon 1994) en C. Vernou (red.), *Ex-voto retour aux sources. Les bois des sources de la Seine* (Dijon 2011).

15 Leclercq, 'Ex-voto,' 1039.

heeft aan een niet nader te bepalen heiligdom. Het bevat de zilveren letters *Heraclida Epis servvs Dei fec*. Het plaatje hangt op aan een ketting.¹⁶ Het zijn varianten van talloze marmeren plaatjes die ook op Romeinse bodem zijn teruggevonden.

16 *Ibidem*, 1043

Vooraf vanaf de negentiende eeuw kennen votiefplaten een groot succes. Meestal zijn ze van marmer of keramiek, vierkant of rechthoekig. Teksten zoals *Uit dank of Voor een genezing* zijn uitgebeiteld en eventueel opgehoogd met goud. De zware marmeren plaatjes worden niet zelden tegen de muur gemetst, de lichtere keramieken versies hebben een gaatje om ze te kunnen ophangen.

7. Votiefjuwelen

Mensen die iets persoonlijks van waarde willen schenken, offeren niet zelden eretekens, (trouw)ringen, allerhande juwelen en trofeeën, enzovoort. Het was helemaal niet ongebruikelijk om juwelen aan het genadebeeld te schenken. Meestal ging het om een Mariabeeld omdat die nogal eens aangekleed werden. De juwelen werden dan op de mantel van de madonna gespeld. Kettinkjes, armbandjes en oorbellen werden gewoonlijk op de daarvoor bestemde plaats gehangen. Deze ex voto's kunnen ook de vorm aannemen van een sleutel in edelmetaal. Op sommige plaatsen zijn die stukken bewaard, maar meestal hebben de kerkverantwoordelijken ze laten omsmelten tot bijvoorbeeld liturgisch vaatwerk of zijn ze verkocht aan juweliers.

Bewaring¹⁷

Wassen ex voto's

Wassen voorwerpen worden best in plastic bakken/dozen met deksel bewaard, afgeschermd van rechtstreeks licht of een raam om het 'broeikas-effect' te vermijden. Wanneer in de volledige opslagruimte de temperatuur oploopt, verhoogt de kans dat de was kleverig wordt. Om dan te vermijden

17 Voor dit onderdeelje bewaring heb ik dankbaar gebruik gemaakt van tips van Phaedra Bosmans, depotbeheerder van het CRKC (Heverlee). Meer tips voor de bewaring van allerhande erfgoeddragers vindt men op www.depotwijzer.be.

Wassen ex voto's die tot in de jaren 1980 gebruikt werden in de Allerheiligenkapel van Diest. (Privécollectie. Foto ©Patrick Palmans)

dat stof zich kan vasthechten, is het deksel aangewezen. Indien de ex voto een vorm heeft die verhindert dat het voorwerp stabiel ligt, kan er een polyethyleen schuimplaat worden gebruikt waaruit de vorm van het voorwerp wordt uitgesneden. Die platen zijn er in heel veel uitvoeringen en maten. Het is vooral belangrijk die platen te kiezen die niet verpulveren of verbrokkelen bij het snijden, en inderdaad, dat vraagt wat ervaring om hieruit het juiste te kiezen. Een handige hulp hierbij is de polyethyleen blokschuimplaat die bestaat uit voorgesneden blokjes die makkelijk kunnen worden weggesneden tot de juiste vorm is bereikt. Indien het steunmateriaal toch te pluizig is, kan er een tussenlaag van Melinex worden voorzien.

Gepolychromeerde ex voto's

3D-objecten kunnen in een rek worden geplaatst, afgeschermd door baalkatoen. Er kan ook melinex over de objecten gehangen worden, maar dan wel zorgen dat er steeds ventilatie mogelijk is. Geen afgesloten plastic verpakking gebruiken, dit kan voor een microklimaat en bijgevolg schimmelvorming zorgen.

Zilveren en ijzeren ex voto's

Het voorwerp moet volkomen droog zijn alvorens het opgeslagen wordt. Eerst wordt het metalen voorwerp in zuurvrij zijdepapier gewikkeld. Vervolgens kan het in plastic verpakt en in een gesloten doos opgeborgen worden. Zo wordt het afgesloten van lucht en vochtigheid, de twee elementen die het corrosieproces veroorzaken. Het inpakken moet in een omgeving met droge lucht gebeuren. Vochtige lucht kruipt immers mee in de verpakking, waarin dan een microklimaat ontstaat. Een doos of het originele foedraal zijn doorgaans geschikte verpakkingen omdat ze het voorwerp van de lucht afsluiten en zo de corrosie beperken. In de dozen kunnen materialen verwerkt zijn die organische zuren uitwasemen. De invloed van zulke factoren op metaal is nog niet volledig bekend. Archeologische voorwerpen die een welbepaalde vochtigheidsgraad vereisen, kan men individueel inpakken en dan in een grotere plastic doos samenbrengen, met een droogmiddel erbij. Silicagel mag echter niet direct met de voorwerpen in aanraking komen.

Niet alle soorten plastic vormen geschikt verpakkingsmateriaal. Polyvinylchloride (pvc) wasemt bij vocht en warmte schadelijke gassen uit en is dus uit den boze. Wel bruikbaar voor het verpakken van metalen voorwerpen zijn polyethyleen (PE), in de vorm van film of zakjes, en polypropyleen (PP). De polyethyleen- en polypropyleensoorten met het kenmerk LD (Low Density) voelen doorgaans wat kleverig aan en zijn waarschijnlijk niet zo onschadelijk als de zuivere PE- en PP-producten. Voorts komen in aanmerking: polycarbonaat, polyester (zoals Melinex en Hostaphan polyesterfolie), polystyreen en acrylaten. Polystyreen wordt niet aanbevolen voor langdurige opslag. Wanneer het gebruikt wordt, dient het afgedekt te worden met polyesterfolie. Vele plasticsoorten zijn in zekere mate dampdoorlatend en bieden dus geen absolute bescherming. Wetenschappelijk onderzoek zal meer gegevens over die doorlatende eigenschap moeten brengen. Bij leveranciers van voedingsmiddelenplastic vindt men wel materiaal dat ondoorlatend is voor lucht. Voor grotere zekerheid kan een dubbele of driedubbele zak gebruikt worden (bijvoorbeeld voor archeologische voorwerpen), met in de buitenste zak eventueel silicagel. De eerste vereiste voor een opslagplaats met open legplanken is een droge en stofvrije atmosfeer. Bedek de voorwerpen met zuurvrij zijdepapier. Elk voorwerp moet goed geïdentificeerd zijn. Wanneer men de verpakking van een

duidelijke foto en een inventarisnummer voorziet, hoeft men niet steeds bij het inventariseren of het zoeken naar een bepaald stuk de bescherming weg te nemen.¹⁸

Geschilderde ex voto's

Deze stukken worden best in een stabiel klimaat bewaard omdat ze zeer onderhevig zijn aan plotse temperatuur- en vochtschommelingen. Het gevolg van deze klimatologische veranderingen zijn krimp of uitzetting van het materiaal, waardoor de bovenliggende verflaag meestal niet kan volgen en barst, opstuwt en mogelijk afbladdert. Bij beschilderde keramiek is de ondergrond wel stabiel, maar kunnen de verschillende polychromielagen (preparatielaag, verflaag, eventueel onderschildering en vergulding) voor schade zorgen doordat de verschillende lagen onderling verschillend reageren (krimpen/uitzetten) en daardoor alsnog verfarbstjes veroorzaken.

18 Voor het bewaren van zilver verwijs ik naar een aflevering uit de publicatie 'Verzekerd de bewaring', een publicatie van FARO: https://s3.amazonaws.com/verzekerd/bewaring/aflevering_metaal.pdf

Ex votoschilderij. De ex voto bevat een afbeelding van de zieke, het genadebeeld alsook het aangetaste bot. (Privécollectie. Foto ©Patrick Palmans)

Bij het bewaren van ex voto's op paneel of doek spelen de omgevingsfactoren een belangrijke rol: luchtvochtigheid, inval van het licht, aanwezigheid van stof en vuil, sterke temperatuurschommelingen, aanwezigheid van ongedierte en dies meer. De omgevingsfactoren kan men doorgaans onder controle houden. Andere schade is haast niet te vermijden: indien de aangewende pigmenten van slechte kwaliteit zijn of er foute schilder technieken werden toegepast, is de kans groot dat de schildering schade ondervindt die enkel professioneel kan aangepakt worden.

Professionele assistentie is aangewezen bij het bewaren van dit soort werken omdat ze zo delicaat zijn. Het is mogelijk dat er schimmels op of insecten (houtworm en zilversjes) in het werk zitten. Het kan zijn dat het doek verkeerd is opgespannen, of dat er schadelijke retouches zijn gebeurd in het verleden, of dat het werk ooit verkeerd gereinigd is ... Allemaal delicate aspecten die om professioneel advies vragen.

Zilveren ex voto die wijst op borstkanker.
(Privécollectie. Foto ©Patrick Palmans)

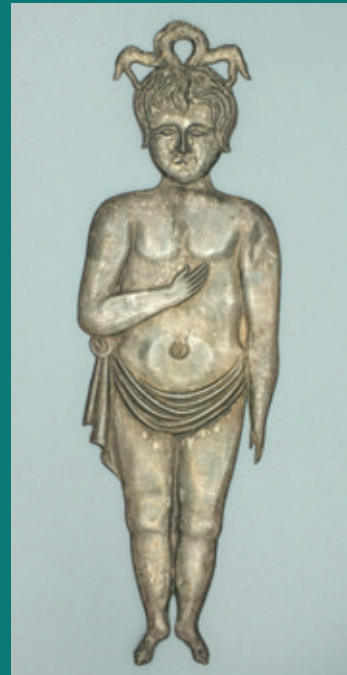

Verschillende zilveren ex voto's van diverse herkomst en uit een periode van 1860 tot 1940. (Privécollectie. Foto ©Patrick Palmans)

Besluit

De tijd dat in *religious heritage studies* enkel aandacht werd besteed aan grote, oude beelden en schilderijen is definitief voorbij. In plaats van de nadruk te leggen op belangrijke artistieke en antiquarische voorwerpen, kregen onderzoekers meer en meer oog voor betekenis: hoe functioneerden die objecten? In het kielzog van die kentering groeide vanaf de jaren 1990 de aandacht voor ook de kleinste getuigen van volksvroomheid: prentjes, medailles, bidsnoeren, heiligenbeeldjes en ... ex voto's. Al die voorwerpen waren intussen al gegeerde voorwerpen geworden op devotionaliemarktjes, maar de ex voto's scoorden het best. Vooral de geschilderde en de zilveren exemplaren zijn collector's items.

Uit dit artikel moet blijken dat ex voto's waardevolle getuigen zijn van een eeuwenoude geloofspraktijk die tot op vandaag doorleeft, deels op dezelfde traditionele wijze, deels onder gewijzigde vormen. De praktijk getuigt van een heel specifieke omgang met het transcendente, een vorm van do-ut-des die zo typerend is voor de religieuze volkscultuur. Het loont de moeite om deze voorwerpen voor het nageslacht te bewaren op de plaats waarvoor ze bestemd waren en niet in de kabinetten van verzamelaars.

Zilveren ex voto van omstreeks 1890 in de vorm van een kind. (Privécollectie. Foto ©Patrick Palmans)

Literatuur

In het Nederlands is heel wat degelijke en algemene literatuur voorhanden over ex voto's:

M. Adriaan, 'Wassen ex-voto's in Vlaanderen: Waar kon men een wasofferande aanbieden? Door wie en hoe werden de beeldjes vervaardigd?,' *Oost-Vlaamse Zanten* 72 (1997) 63–68; M. Adriaan, *Ex-voto's in Oost-Vlaanderen. Offergaven voor gezondheid en voorspoed van mens en dier* [Tentoonstelling in het Museum voor Volkskunde te Gent, 1 maart tot 31 mei 1997 (Gent 1997)]; E. Blommaert, 'Over mensen, wensen, was en zilver,' *Van mensen en dingen. Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen* 1 (2003) 249–267; M. Daem, *Votiefschilderijen en mirakelboek van Kapelletje Schreiboorn te Gent* (Gent 1975); J. Dauwe, 'Het votieve kindportret, een typologische benadering,' *Ons Heem* 34 (1980) 11–18; V. De Loose, *IJzeren ex-voto's in Brabant* [Diss. Lic. Kunstwetenschappen], R.U. Gent, 1996; A. Stroobants, *Ex-Voto's* (Dendermonde 1996); A. Stroobants, 'Ex-voto's. Een deels onontgonnen studieterrain in Vlaanderen,' *Ons Heem* 51 (1997) 77–84; R. Van der Linden, 'Offergaven voor gezondheid en voorspoed van mens en dier,' *Oost-Vlaamse Zanten* 72 (1997) 57–62; Van de Walle, Roeland, *Bijdrage tot de studie van de ex-voto's in West-Vlaanderen* [Diss. Lic. Kunstgeschiedenis en oudheidkunde], R.U. Gent, 1973; Van Eeckhoudt, Luc, *Zilveren Ex-Voto's*, Hakendover, Oostbrabantse Werkgemeenschap Koninklijke Vereniging Sint-Joris-Winge, 2002;

Eenvoudig uitgegeven maar met een schat aan foto's van Vlaamse ex voto's is deze catalogus: *Offergaven voor gezondheid en voorspoed van mens en dier. Ex-voto's in Vlaanderen*, Tentoonstelling in het Museum voor Volkskunde te Gent (1 maart–31 mei 1997). Het meest recente naslagwerk is gepubliceerd in het Engels: T. Weinryb (red.), *Agents of Faith. Votive Objects in Time and Place* (New York en Londen 2018). Het oude naslagwerk verscheen in het Duits: R. Andree, *Votive und Weihgaben des katholischen Volks in Süddeutschland. Ein Beitrag zur Volkskunde* (Braunschweig 1904).

Biografie

Hans Geybels is een Vlaams theoloog en deeltijds docent aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen van de KU Leuven. Hij doet hoofdzakelijk onderzoek naar de geschiedenis van de religieuze volkscultuur, religieuze kunst en de relatie tussen kerk en media. Hij is tevens redactielid van het tijdschrift *Volkskunde*, geeft het vak volkscultuur aan Syntra Hasselt en is gids bij Davidsfonds Cultuurreizen.

Erfgoed in
het klein